

In deze rubriek wordt het palet aan theoretische stromingen en methodische oriëntaties in kwalitatieve onderzoeksbenedering belicht. Redacteur voor deze rubriek is Fijgje de Boer: fijgjedebouer@chello.nl

Fenomenologie: een kwalitatieve stroming met een verscheidenheid aan tradities

Max van Manen

De reden dat wetenschappers zich aangetrokken voelen tot fenomenologisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek, is dat het een kwalitatieve ‘wetenschap’ is van acceptabel niveau waarvan de uitgangspunten niet alleen een beroep doen op onze intellectuele competenties, maar ook op onze praktische intuïtieve vaardigheden.

Een goede fenomenologische tekst leidt ertoe dat we plotseling iets ‘zien’ op een manier die ons begrip van alledaagse ervaringen verrijkt. Dat zien van betekenis is niet een puur cognitief proces. Het ontstaan ervan verloopt via het produceren van een onderzoeks‘tekst’, die een beroep doet op zowel onze cognitieve als niet-cognitieve gevoeligheden. Iets fenomenologisch begrijpen is zowel existentieel, gevoelsmatig, beeldend, lichamelijk, situationeel als niet-theoretisch. Een goede fenomenologische tekst bestaat uit een bepaalde onherroepelijke spanning tussen het unieke en het gedeelde, tussen de bijzondere en overstijgende betekenis en de reflectieve en prereflectieve sferen van de leefwereld. Zonder deze spanning is de kwalitatieve onderzoekstekst oppervlakkig, leeg en saai, omdat zij niet de kracht bezit om de vanzelfsprekende dimensies van het dagelijks leven te doorbreken.

Fenomenologie als de studie van de geleefde ervaring

Maar wat is fenomenologie? Daarop zijn niet alleen verschillende antwoorden mogelijk, maar ook is er het verschil tussen het intellectueel verstaan van het fenomenologisch project en het begrijpen in het uitoefenen ervan. We ervaren uiteraard een bepaalde tevredenheid wanneer we op conceptueel of theoretisch niveau de basale fenomenologische ideeën vatten, maar een juist begrip kan alleen verkregen worden door een fenomenologische methode. Het moet gepraktiseerd en opgevat worden als ‘een manier of stijl van denken’, zegt Maurice Merleau-Ponty (1962, p. 8). Waarom is dat zo?

Laten we beginnen met een gangbare definitie. ‘Fenomenologie is de reflectieve studie van de prereflectieve of geleefde ervaring’ (Van Manen, 1990/1997). Of met andere woorden, een belangrijk kenmerk van de fenomenologische traditie is dat het de studie van de leefwereld is, zoals we die direct ervaren, prereflectief, in plaats van hoe we het conceptualiseren, categoriseren of bereflecteren. Men kan natuurlijk stellen dat de menselijke ervaring de belangrijkste epistemologische basis is van veel andere kwalitatieve onderzoekstradities, maar het concept ‘geleefde ervaring’ (*Erlebnis*) heeft een speciale methodologische betekenis in de fenomenologie. Het idee ‘geleefde ervaring’, zoals gebruikt in de werken van Edmund Husserl, Merleau-Ponty en hun huidige vertegenwoordigers, zoals de filosofen Robert

Sokolowski en Dan Zahavi, duidt op de bedoeling om *direct* het ontstaan of de prereflectieve dimensies van het menselijk bestaan te exploreren.

Die betekenis van 'geleefde ervaring' betekent dat fenomenologie geïnteresseerd is in het op enigerlei wijze ontdekken van het geleefde moment van het 'nu', nog voordat we het in taal uitdrukken of in woorden beschrijven. Met andere woorden, fenomenologie probeert aan te tonen hoe onze ervaringen zoals we die beleven altijd door onze woorden, concepten en theorieën gecreëerd (verstoord) en gestructureerd worden, zelfs al kunnen deze ervaringen zelf al sterk cognitief of linguïstisch zijn. Men kan zich bijvoorbeeld enerzijds verliezen in een roman, maar het is iets anders om achteraf te vatten wat er met ons gebeurde, net toen we die tekstuele ruimte binnen gingen en in het verhaal begonnen op te gaan. We kunnen evenzo de aard en de intensiteit van verschillende vormen van pijn met behulp van empirische indicatoren vaststellen en indelen, maar het moment van het geraakt worden door pijn of lijden aan pijn schijnt op een of ander moment zonder woorden te zijn. We zijn enerzijds in staat om een diagnostisch profiel op te stellen van een obsessief compulsieve stoornis, maar anderzijds is het moeilijk voor ons in taal uit te drukken wat het actuele moment van een obsessief compulsieve gedachte of gedrag is: dat vreemde moment van dwingend wel of niet iets willen denken of doen.

De waarde van fenomenologie is dat zij nadruk legt op hoe de mens de wereld ervaart: hoe de patiënt de ziekte ervaart, hoe de onderwijzer de pedagogische ontmoeting ervaart, hoe een student de mislukking ervaart om een wiskundig probleem op te lossen, hoe een persoon verdriet ervaart, enzovoort. Elke geleefde ervaring (fenomeen) kan een onderwerp zijn voor fenomenologisch onderzoek. De fenomenologische houding draagt ertoe bij dat we reflectief aandacht houden voor de manieren waarop mensen de wereld ervaren.

Het merkwaardige feit is dat we altijd in het nu zijn, in de tegenwoordige tijd. Hoe kunnen we dat niet zijn? Zelfs wanneer we opgaan in herinneringen of denken aan de toekomst doen we dat vanuit het geleefde 'nu'. Echter, wanneer we het 'nu' van de ervaring proberen te vatten, zijn we altijd al te laat. Als ik bijvoorbeeld zeg: 'ik voelde die pijn', dan ben ik al bezig het moment en de 'ik' die de pijn voelde, te objectiveren.

Uiteraard gaan achter deze versimpelde opmerkingen een veelheid aan filosofische zaken en problemen schuil, maar het is belangrijk om het basale idee van fenomenologie te begrijpen. Fenomenologie stelt voortdurend de ver- en vooronderstellingen ter discussie, welke voorkomen dat we de geleefde momenten van de onmiddellijke ervaring op de juiste wijze begrijpen en in woorden uitdrukken, ongeacht de conceptuele kracht of poëtische evocatie van die woorden.

De opkomst van stromingen en hun contexten

Fenomenologie wordt nu in het algemeen opgevat als een van de alternatieve kwalitatieve onderzoeksmethodologieën, waarvan onderzoekers gebruik kunnen maken. Fenomenologie is echter ook een begrip met verschillende betekenissen, afhankelijk van de theoretische of praktische contexten. In het eerste deel van dit artikel beschrijf ik de opkomst van stromingen in het fenomenologisch onderzoek, zoals deze zich in de afgelopen eeuw ontwikkelden.

In het tweede deel ga ik in op de recente ontwikkeling van fenomenologisch onderzoek in de toegepaste wetenschappelijke disciplines.

Fenomenologische stromingen

Oorspronkelijk is fenomenologie uiteraard de naam voor de belangrijkste filosofische beweging in Europa in de twintigste eeuw. Binnen het brede veld van fenomenologische filosofie kunnen we een grote variëteit aan fenomenologische scholen en stromingen onderscheiden, zoals de transcendentale, existentiële, hermeneutische, linguïstische en ethische fenomenologie. Deze lijst van scholen en oriëntaties is niet noodzakelijk compleet, maar bovengenoemde omschrijvingen keren op enigerlei wijze terug in de filosofische en fenomenologische literatuur. Daarbij moet opgemerkt worden dat het niet eenvoudig is deze bewegingen in hun precieze filosofische of historische kaders te plaatsen. Er volgen nu enkele korte beschrijvingen van de belangrijkste fenomenologische oriëntaties binnen de filosofie.

Transcendentale fenomenologie kan toegeschreven worden aan het baanbrekende werk van Husserl en zijn medewerkers en vertolkers, zoals Eugen Fink, Anna-Teresa Tymieniecka en Dan Zahavi. Enkele belangrijke begrippen van transcendentale fenomenologie zijn ‘intentionaliteit’, ‘eidetische reductie’ en ‘constitutie van betekenis’.

Husserl beschreef fenomenologie als de strenge wetenschap van alle mogelijke transcendentale verschijnselen. In de opvatting van Husserl is fenomenologie een nauwgezette sociale wetenschap, omdat zij de manier onderzoekt waarop kennis ontstaat en de veronderstellingen verheldert waarop al het menselijke begrijpen is gefundeerd. Hij ontleende de notie intentionaliteit aan Brentano om de intentionele structuur van bewustzijn te verklaren. Met intentionaliteit bedoelde hij dat al ons denken, voelen en handelen altijd gericht is op ‘dingen’ in de wereld. De methoden van reductie en constitutie van betekenis vormen twee aspecten van de fenomenologische reflectie. Ten eerste is de transcendentale reductie het moment van terugtrekking van de natuurlijke houding en van de alledaagse wereld naar het intersubjectieve niveau van de transcendentale ego; ten tweede is de constitutie van betekenis het moment waarop men terugkeert in de wereld zoals het zich toont in het bewustzijn. Als resultaat zou transcendentale fenomenologie ook constitutieve fenomenologie kunnen worden genoemd.

Existentiële fenomenologie wordt vaak geassocieerd met Heidegger, Sartre, De Beauvoir, Merleau-Ponty, Marcel en anderen. Enkele belangrijke begrippen van existentiële fenomenologie zijn ‘zijnswijzen’, ‘ontologie’ en ‘leefwereld’.

In zijn *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie: eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie* (1936) had Husserl de fenomenologische analyse al afgekeerd van het transcendentale ego en het bewustzijn en zich gericht op de prereflectieve leefwereld van de alledaagse ervaring. Met name Heidegger en Merleau-Ponty maakten deze wending radicaal door nadruk te leggen op de existentiële wereld zoals we het beleven en ervaren. Met Heidegger werd deze wending tot de geleefde wereld eerder een ontologisch dan een epistemologisch project. In plaats van zich af te vragen hoe het zijn van dingen wordt geconstitueerd als intentionele objecten in het bewustzijn, vroeg Heidegger zich af hoe

het zijn van zijn (dingen) zich aan ons voordoet als een onthulling van Zijn op zichzelf. Bij Heidegger werd de fenomenologische vraag: hoe kunnen we dat wat zich aan ons toont, laten zien op de manier dat het zichzelf toont vanuit zichzelf? Fenomenologie vraagt van zijn uitoefenaren een behoedzame afstemming op zijnswijzen van wijzen waarop dingen in de wereld zijn. Heideggers existentiële fenomenologie wordt ook vaak opgevat als ontologische fenomenologie (georiënteerd op het zijn), terwijl Husserls transcendentale fenomenologie epistemologisch is (georiënteerd op kennis en de *cogito*).

Hermeneutische fenomenologie is met name verbonden met Heidegger, Gadamer en Ricoeur. Enkele belangrijke begrippen van de hermeneutische fenomenologie zijn 'interpretatie', 'tekstuele betekenis', 'dialog', 'voorbegrip' en 'traditie'.

Heidegger, Gadamer en Ricoeur zijn enkele van de belangrijkste vertegenwoordigers van de hermeneutische fenomenologische beweging. Fenomenologie wordt hermeneutisch als haar methode gezien wordt als interpretatie (in plaats van puur beschrijven zoals in de transcendentale fenomenologie). De tegenstelling tussen de beschrijvende en de interpretatieve fenomenologie wordt soms echter te eenvoudig voorgesteld door onderzoekers in de toegepaste wetenschappen. Heidegger beweert dat elke beschrijving altijd al een interpretatie is. Elke vorm van menselijk bewustzijn is interpretatief. Vooral in zijn latere werk introduceert Heidegger meer en meer dichtkunst en kunst als expressiemiddelen om de aard van waarheid, taal, denken, opgaan in en zijn te interpreteren. Hans-Georg Gadamer, een student van Heidegger, ontwikkelde de hermeneutische fenomenologie verder, met name in zijn meest bekende werk *Wahrheit und Methode*. Daarin exploreert hij nauwkeurig de rol van taal, de aard van vragen stellen, de fenomenologie van de menselijke conversatie en de betekenis van vooroordeel, historiciteit en traditie in het kader van het project van menselijk begrijpen (*Verstehen*).

Linguïstische fenomenologie omvat het werk van Franse poststructuralisten als Blanchot, Derrida en Foucault, hoewel deze laatste ontkende dat hij een fenomenoloog was. Belangrijke begrippen van linguïstische fenomenologie zijn 'tekstuele autonomie', 'duiding', 'intertekstualiteit', 'deconstructie', 'discours' en 'ruimte van de tekst'.

Heidegger, Merleau-Ponty en Gadamer waren al bezig met de rol en de betekenis van taal in de context van fenomenologisch onderzoek. Ook het werk van Foucault over de aard van taal en vertoog draagt bij aan bepaalde verkenningen over de relatie tussen begrijpen, cultuur, historiciteit, identiteit en leven. Maar vooral het werk van Derrida en zijn collega's Julia Kristeva en Helene Cixous toont een radicale linguïstische fenomenologie. Derrida wil laten zien dat betekenis altijd primair talig is. Het is onderdeel van taal en tekst in plaats van het subject. Zijn bekende uitspraak dat er 'niets buiten de tekst is' illustreert deze denkwijze goed. Bij Derrida impliceert intersubjectiviteit intertekstualiteit. In tegenstelling tot Husserls zoektocht naar een onbetwifelbare grond voor menselijk begrijpen in de *cogito*, wijst Derrida op het essentiële onstabiele en onbeslissende karakter van de aard van tekens en betekenis. Met behulp van de methode van deconstructie probeert Derrida aan te tonen dat niet de invariantie van menselijke verschijnselen, maar de essentiële variantie, de *differance*, alle betekenisvolle onderscheidingen en onderscheiden identiteiten destabiliseert.

De *ethische fenomenologie* is prototypisch aanwezig in het werk van Max Scheler, maar later vooral in het denken van Levinas en meer recent Derrida. Belangrijke begrippen van ethische fenomenologie zijn ‘de ander’, ‘verantwoordelijkheid’, ‘Ik-Jij’, ‘het aanspreekbare’ en ‘(niet)relationaliteit’.

De ethische fenomenologie is misschien ontstaan bij Scheler – een tijdgenoot van Husserl – in zijn *Wesen und Formen der Sympathie*. Zij vindt ook een oorsprong in Sartres aandacht voor ethische thema’s als vrijheid, verantwoordelijkheid en keuze. Aandacht voor een fenomenologische ethiek is verder waarneembaar in *Die ethische Forderung* van Knud Løgstrup. Ethische fenomenologie wordt vooral geassocieerd met het originele en invloedrijke werk van Emmanuel Levinas, die het denken van Husserl en Heidegger transformeerde tot een fenomenologie van de ander. Levinas realiseerde zich dat Husserls transcendentale ego idealistisch bleef en dat Heideggers ontologische fenomenologie draaide om het zijn of aanwezig zijn – met andere woorden, om het zelf. Volgens Levinas zijn deze husserliaanse nadruk op de essentie van dingen en Heideggers vooringenomenheid met de variëteiten van in de wereld zijn, allemaal manifestaties van het primaat van het zelf of het ‘mijn’ in de traditionele filosofische fenomenologie. Wil men werkelijk de menselijke realiteit begrijpen dan moet men niet vragen naar de betekenis van zijn, zelf of aanwezig zijn, maar naar de betekenis van wat anders dan zijn is, anders-zijn, of het oneindige. Levinas vindt de fenomenologische kracht van deze vraag in de ontmoeting met het gezicht van de ander dat een beroep op ons doet. In de kwetsbaarheid van het gezicht van de ander, zegt Levinas, ervaren we een oproep: we worden genoemd, aangesproken. Dit antwoord op de kwetsbaarheid van de ander wordt ervaren als een verantwoordelijkheid. Dit is een ethische ervaring, een ethische fenomenologie.

Naast deze filosofische stromingen werd fenomenologie populair als een kwalitatieve onderzoekstraditie in de sociale wetenschappen. In Noord-Amerika waren het vooral de etnografie en etnomethodologie die voor een introductie van de fenomenologie zorgden. Dit werd gedeeltelijk veroorzaakt door het falen van de heersende sociaal-wetenschappelijke paradigma’s die opkwamen aan het eind van de jaren zestig, toen de ‘tegencultuur’ en Nieuw Links ontstonden en hun invloed deden gelden op de universiteiten in Noord-Amerika en Europa. Deze crisis in het paradigma van de sociale wetenschappen werd vastgesteld door wetenschappers als Alvin Gouldner, Ervin Goffman, Jack Douglas en C. Wright Mills, maar omdat er geen indicatie was welke nieuwe paradigma’s zouden worden aangenomen, wendden sommigen zich hoopvol tot de etnografie en etnomethodologie.

Het is interessant dat – ondanks duidelijk aanwezige filosofische voorlopers – fenomenologie in Noord-Amerika niet direct werd geïntroduceerd door middel van een formele vertaling van filosofisch werk in sociaal-wetenschappelijke praktijken, uitgezonderd misschien het sociologische werk van Alfred Schutz, die een leerling van Husserl was voordat hij naar Noord-Amerika vertrok. De introductie van Schutz’s werk in de Amerikaanse sociologie (voortkomend uit de New School of Social Research, Colombia Universiteit te New York) verschaftte een theoretische basis voor de fenomenologie in de sociale wetenschappen.

Hoewel etnografie en etnomethodologie zich elk kenmerken door eigen methodologieën en

epistemologische veronderstellingen waren het wel deze benaderingen die de weg vrijmaakten voor fenomenologisch onderzoek. De etnografie bood mogelijkheden om te onderzoeken hoe subjecten eigen betekenissen en culturele realiteit construeren. En de etnomethodologie bood de sociale wetenschappen de mogelijkheid om de praktijken van alledaags leven te bestuderen en de daaraan verbonden betekenissen. De opkomst van deze kwalitatieve benaderingen stuitte op aanzienlijke tegenstand. De achtergrond van de onrust was de uitdaging aan de traditionele sociale wetenschap betreffende hun vanzelfsprekende aannamen over alledaags leven. Speciaal de meer radicale reflectieve benaderingen, zoals etnomethodologie, maakten duidelijk dat de deelname van de onderzoeker als onderdeel van de onderzoeksdata moet worden gezien.

De introductie van fenomenologie in de toegepaste wetenschappelijke disciplines

Meer recent vond de introductie van de fenomenologie in de praktische, toegepaste of beroepsgerichte disciplines plaats, zoals gezondheidswetenschappen, onderwijskunde, klinische psychologie en pedagogiek. Binnen deze beroepsgerichte opleidingen kent fenomenologie een ietwat andere ontstaansgrond dan de meeste andere kwalitatieve benaderingen, zoals actieonderzoek, etnografie, *Grounded Theory* en andere interpretatieve benaderingen. Deze vonden vaak hun weg via de algemene sociale wetenschappen naar de beroepsgerichte disciplines. Actieonderzoek, bijvoorbeeld, ontwikkelde zich vanuit de sociologie met een eigen kritische sociale invalshoek. Etnografie ontwikkelde zich als een specifieke antropologische methode van veldonderzoek. De fenomenologie verspreidde zich in Noord-Amerika in de beroepsgerichte disciplines gedeeltelijk via de etnomethodologie, etnografie, interpretatieve sociologie en andere overeenkomstige sociaal wetenschappelijke stromingen en deels via andere gebieden, zoals de humanistische psychologie en het werk van existentieel psychologen.

In de psychologie, bijvoorbeeld, kreeg het werk van wetenschappers aan de Duquesne Universiteit, zoals dat van de priesterpsycholoog Adrian van Kaam, de sociaal-psycholoog Rolf vond Eckartsberg, de humanistisch psychologen Amadeo Georgi en Clark E. Moustakas, geleidelijk steeds meer invloed. De Duquesne School werd speciaal bekend met publicaties over kwalitatief methodologische verklaringen van fenomenologisch onderzoek, die zich lenen voor toepassing in de meer praktijkgerichte beroepsvelden, zoals counseling en de klinische psychologie. Men kan echter stellen dat sommige van deze Noord-Amerikaanse fenomenologische ontwikkelingen al te wetenschappelijk werden, dat wil zeggen dat ze zich meer gingen bezighouden met wetenschappelijke criteria als validiteit en betrouwbaarheid en met methoden en procedures dan met reflectie en het ontwikkelen van begrip en inzicht.

Tot slot kan nog gewezen worden op verbanden tussen de Noord-Amerikaanse en Nederlandse fenomenologie. Voordat er sprake was van enige interesse van betekenis in de fenomenologie in Noord-Amerika vond een unieke gebeurtenis in Nederland plaats. De Utrechtse School kan als een echte originele Nederlandse bijdrage beschouwd worden aan de internationale discussie over de toepassing van fenomenologie in de toegepaste disciplines. Die School bestond uit een verscheidenheid aan fenomenologisch georiënteerde psycholo-

gen, onderwijskundigen, pedagogen, kinderartsen, sociologen, criminologen, juristen, psychiaters en andere artsen, die een meer of minder nauwe band met elkaar onderhielden als gelijkgestemde academici en beroepsbeoefenaren.

In de vroege jaren zestig verbleef de Amerikaanse psycholoog Giorgi een jaar in Nederland om fenomenologie te studeren bij Jan Linschoten, een leerling van Buytendijk. Linschoten stond echter op het punt om zijn *Idolen van de psychologie* te publiceren, waarin hij de Nederlandse traditie scherp bekritiseerde (om redenen waarop hier niet verder in gegaan zal worden). Tegen deze achtergrond werkte Giorgi aan een meer wetenschappelijke methodologische basis om fenomenologisch onderzoek uit te voeren binnen de beperkingen van zijn discipline, de Noord-amerikaanse psychologie.

Deze methodologische kwesties van hoe fenomenologie kan of zou moeten worden toegepast, vormen het onderwerp van de volgende bijdrage over deze stroming.

Literatuur

In verband met de lengte van deze bijdrage verwijs ik alleen naar eigen werk. Daar kan de lezer(es) terecht voor literatuur over auteurs, die ik in deze bijdrage noem.

Manen, M. van (1990/97) *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*. London Ontario: Althouse Press/Albany NY: SUNY Press.

Vertaling: Fijgie de Boer